

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

WILLEM WITTEVEEN

DE ONZICHTBARE STEDEN VAN DE FILOSOFIE

Krisis, 2013, Issue 2

www.krisis.eu

Filosofie begint in de stad. Als we Plato als de stichter van deze stad zien – en is niet de hele filosofie een verzameling voetnoten bij Plato? – dan zien we Socrates voor ons die de bewoners van deze stad ondervraagt. Van de generaal wil hij weten wat de wetten van het oorlog voeren inhouden, de retoricus wordt erop gewezen dat het helemaal geen kunst is anderen iets aan te praten, de bestuurder wordt een blauwdruk voorgehouden van een ideale, zij het onbestaanbare staat. Allemaal in woorden, vluchtig als rook, die omhoog kringelen naar de wereld van de Idee terwijl de werkelijk bestaande stad, de plaats waar de filosofen zich discursief ophouden, voortdurend van vorm verandert. Door handel en ondernemingszin, in oorlog en vrede, bij afbraak en opbouw, te midden van corruptie en zin voor rechtvaardigheid, dankzij kunsten en wetenschappen. Omdat de relatie tussen de filosoof en de stad zo dubbelzinnig is – het is een stad in woorden die de maat bepaalt voor het goede leven en een stad in stenen die als decor dient voor het voortgaande gesprek – zien we Plato twee manieren van filosofie bedrijven. De platoonse filosoof koerst soms recht op de waarheid af, als de kapitein op zijn schip van staat, hij zoekt diepgang en duurzaamheid. Maar in andere passages ontwijkt de filosoof alle zinvolle antwoorden, ondermijnt hij de zekerheden, schopt bakens om-

ver, maakt omwegen door het eindeloze rijk van de geest. Hij koestert de mythe, haalt sofistieke redeneertrucs uit en vertelt aanstootgevende leugenverhalen, allemaal om de ongrijpbare waarheid en de onzichtbare werkelijkheid te benaderen. 'Een stad stichten in woorden' (*Nomoi* 702 E).

Filosofie deelt in de macht van de stad. Het gesprek tussen de filosoof en de vorst is niet machtsvrij, het is geen open communicatie, maar een strategisch steekspel. De denker houdt de heerser een spiegel voor. Het genre van de vorstenspiegel (denk aan Machiavelli's *De vorst*) is de neerslag van gesprekken over de voorwaarden van de macht, in empirische en normatieve zin. De platoonse filosoof heeft de neiging in deze gesprekken de denker te laten heersen over de machthebber. De bestuurder die een vorstenspiegel leest, heeft de neiging de wijze raad van de denker tot machtsinstrument te vertalen. Zo praten zij met elkaar, en de stad lost op in de nacht.

Filosofie is herinnering aan een goed gesprek dat zich in die onzichtbare stad afspeelt. De tijd is het nu, ook als de woorden al eeuwen vervlogen zijn. De draad van het gesprek kan altijd weer worden opgepakt. Marco Polo geeft adviezen aan de machtigste vorst der aarde, de heerser Kublai Khan. Maar de vorst wil vooral verhalen horen, hij wil weten wat zich in de voor hem onzichtbare steden van zijn immense rijk afspeelt. Nooit heeft hij het door zijn legers veroverde en op zijn gezag bestuurde gebied kunnen doorkruisen. Het centrum van de macht kan hij niet verlaten, het mag niet leeg blijven want de natuur kent geen vacuüm. Alleen de ontdekkingsreiziger kan verslag doen van de toestand in de wereld. In hun dialoog zijn de twee spelers aangewezen op de middelen van de taal en het denken. Dat is de dynamiek van Italo Calvino's belangrijke boek *Onzichtbare steden*, een klassieker van de twintigste eeuw. Het is een eigentijdse vorstenspiegel. De beschrijvingen van de steden worden afgewisseld met stukjes dialoog tussen Marco Polo en Kublai Khan. Maar de verhalen over de onzichtbare steden zijn ook bouwstenen van een filosofische positie. Het zijn stadsbeelden. De steden komen alleen in beeld vanwege het thema dat Marco Polo wil oproepen; het gaat hem bij de stad om de herinnering, het verlangen, de tekens, het subtiële, de uitwisseling, de ogen, de namen, de doden, de hemel, de continuïteit en het verborgene.

Filosofie is citeren en reflecteren, overwegen en spiegelen. Fedora is de stad van het verlangen. Het is een metropool van grijze steen. In het centrum staat een metalen gebouw met in elk verrek een glazen bol; in elke bol zie je een model van de denkbeeldige stad Fedora, zoals die had kunnen zijn. Het gebouw is een museum voor de geschiedenis van de plannen die de bewoners hadden met hun stad. Als je een kaart maakt van je eigen rijk, houdt Marco Polo de vorst voor, dan moet daarop niet alleen het Fedora van grijze steen worden afgebeeld maar ook al die kleine Fedora's in hun glazen bollen.

‘Niet omdat ze allemaal even werkelijk zijn, maar omdat ze allemaal slechts bedacht zijn. De ene stad bevat wat algemeen beschouwd wordt als noodzakelijk terwijl het dat nog niet is; de andere steden wat men zich voorgesteld heeft als mogelijk en het een minuut later al niet meer is.’

Deze conclusie, als het er een is, heeft niet alleen betrekking op de landkaart van het rijk, ook op de beheersing over het rijk die van het in kaart brengen het gevolg is. Marco Polo laat het aan de vorst over om zijn eigen conclusies te trekken. Zijn steden open ruimtes waar wat is niet meer waard is dan wat had kunnen zijn of ooit zou mogen ontstaan?

Sommige gesprekspartners van Socrates proberen de rollen om te draaien en zelf tot ondervraging over te gaan. Dat is ook filosofie, de kunst van de *elenchus*. Alleen brengt die arme Polos er niets van terecht in de *Gorgias*, die dialoog over macht en onmacht van het woord. We zien Kublai Khan nu met verve de vertellersrol van Marco Polo overnemen. Nu zal ik de steden beschrijven, zegt hij, en jij moet op je reizen nagaan of ze werkelijk bestaan. Maar de steden waarover Marco Polo verslag uitbrengt, zijn altijd andere steden dan die de vorst bedacht heeft. Daarop legt Kublai Khan zijn bestuurtheorie uit. Hij heeft in gedachten een model geconstrueerd van een stad waar hij alle mogelijke steden van kan afleiden. Dat is de norm: een stad stichten in woorden. ‘Aangezien de bestaande steden in verschillende graad afwijken van de norm, hoef ik slechts de uitzonderingen op de norm te voorzien en er de meest waarschijnlijke combinaties van te berekenen.’ Dit is een alleszins herkenbaar standpunt. Ook de stadsplanners en bestuurders van moderne steden hebben, als utilistische nazaten van Jeremy Bentham, modelmatige opvattingen over een goede

stad, over de functionaliteit van al haar onderdelen, over de verplaatsbaarheid van elementen (de rivier moet terug in de binnenstad!). En veel ontwerpen voor steden zijn variaties op eerdere ontwerpen. De utopie is tot blauwdruk geworden. Filosofische conversaties worden hierover niet gevoerd, de macht gaat zijn eigen weg, het tegengeluid verwijzend naar de inspraakprocedures of het actiewezen. Maar Marco Polo heeft een weerwoord.

‘Ik heb ook een model van een stad bedacht waarvan ik alle andere steden afleid. Het is een stad van louter uitzonderingen, tegenspraken, ongerijmdheden, tegenstrijdigheden. Als zo'n stad bestaat uit wat het meest onwaarschijnlijk is, wordt, met het verminderen van het aantal abnormale elementen, de waarschijnlijkheid dat de stad echt bestaat, groter. Dus ik hoef slechts de uitzonderingen aan mijn model te onttrekken, en ongeacht in welke volgorde ik te werk ga, ik zal uiteindelijk een van de steden aantreffen die, hoewel nog altijd bij uitzondering, bestaan. Maar ik kan deze operatie niet ongelimiteerd doorvoeren: ik zou steden verkrijgen die te echt lijken om echt te zijn.’

Bij deze logische redenering tot in het ongerijmde laat Marco Polo het en Calvino gunt de vorst in dit fragment geen verder weerwoord.

Filosofie kan het zonder vaste conclusies stellen zolang de opgeroepen gedachten hun werk maar doen in het verborgene: ruimte scheppen voor de verbeelding en de verbazing. Dat vereist een respectvolle en vriendelijke omgang tussen de deelnemers aan het gesprek. Tussen reiziger en vorst speelt zich een diplomatiek steekspel af. Pas als veel later de steden in hun relatie tot de hemel aan de orde komen (is het de hemel van de Ideeën?) komt Marco Polo terug op de relatie tussen het model en de werkelijkheid. Eudossia – de stad van de juiste heersende mening – is een stad die zich in de hoogte en de laagte uitstrekt, met kronkelige straatjes, trappen, doodlopende stegen en krotten. In deze stad wordt een tapijt bewaard waarop je de ware vorm van de stad kunt aanschouwen. Marco Polo vertelt dat wie lang dit tapijt bestudeert tot de ontdekking komt dat de abstracte patronen in schitterende kleuren precies corresponderen met alle plaatsen en dingen in de stad. ‘Het tapijt bewijst dat er een punt is van waaruit de stad zijn ware proporties laat zien, het geometrische schema

dat impliciet is in elk kleinste detail.’ Wat een ontdekking! De bewoners van Eudossia doen er hun voordeel mee, want zij benutten de onbeweeglijke orde die gesuggereerd wordt door het tapijt als een plattegrond voor hun weg door de stad en het leven. Een uitspraak van het orakel luidt dat een van de twee voorwerpen – het tapijt en de stad – de vorm heeft die de goden aan de sterrenhemel gaven en de andere daarvan een onvolmaakte afspiegeling is. De interpretatie ligt wel erg voor de hand: het tapijt zal wel uitdrukking geven aan het Hogere. Dat wordt dan ook de orthodoxe opvatting, die aan de burgers onderwezen wordt. ‘Maar’, zegt Marco Polo,

‘je kunt er op dezelfde manier de tegengestelde conclusie uit trekken: dat de echte kaart van het heelal de stad Eudossia is zoals zij is, een vlek die uitloopt zonder vorm, met allemaal zigzagstraten, huizen die in een stofwolk bovenop elkaar instorten, branden, kreten in het duister.’

Filosofie wordt bedreven in onzichtbare steden. De dialoog gaat sinds Socrates en Marco Polo almaar door, toegankelijk voor iedereen. Maar dit is geen imaginair woordenspel, het gaat over de relatie van de denkbeeldige wereld met de echte. In de tekst, de filosofische verhandeling of de roman, zoeken mensen een vrijplaats om te denken over de dilemma’s van hun maar al te reële bestaan. Zij onderzoeken de herinnering en het verlangen, zij buigen zich over de tekens, de subtiliteiten en de uitwisselingen, zij bespreken de ogen en de namen, de doden en de hemel, continuïteit en verborgenheid. Uiteindelijk draait het om de vorm waarin het goede leven gegoten kan worden, een veranderlijke vorm die nieuwe mogelijkheden biedt als mensen daarnaar zoeken. Het verhaal over Berenice, de stad die niet alleen onzichtbaar is als alle andere maar ook verborgen genoemd wordt, is een verhaal over recht en onrecht. Hier wordt na alle omzwervingen en dubbele bodems, na alle verzinsels en paradoxen, de kwestie aan de orde gesteld waar het in een vorstenspiegel altijd om draait: het optreden van de rechtvaardige vorst en zijn verhouding tot macht en onvermogen.

Berenice is een onrechtvaardige stad, dat is de eerste indruk, een machine die draait als een gehaktmolen, maar daarin bevindt zich een verborgen Berenice, stad der rechtvaardigen.

‘Zij zijn in het schemerdonker van winkelalkoven en trapgaten in de weer [...] om een netwerk te vlechten van draden, buizen, katrollen, zuigers en tegenwichten dat als een woekerplant binnendringt tussen de grote tandwielen – als die vastlopen, zal een zacht getik het teken zijn dat de stad bestuurd wordt door een nieuw precies mechanisme.’

De waarnemer ziet de twee steden die in elkaar liggen en herkent op het tweede gezicht de onrechtvaardigen en de rechtvaardigen aan hun verschillende werkzaamheden. ‘Uit deze gegevens is het mogelijk een beeld af te leiden dat je dichter bij de waarheid zal brengen dan elk bericht over de stad zoals die er nu uitziet.’ Marco Polo zegt het haast troostend, om na de komma elk houvast onderuit te halen. ‘Dit steeds op voorwaarde dat je bereid bent rekening te houden met wat ik je nu ga vertellen’, vervolgt hij, het gezag van de leermeester op zich nemend. ‘Binnen in het zaad van de stad der rechtvaardigen is op zijn beurt weer een kwaad gezaaid; de zekerheid en de trots rechtvaardig te leven.’ Trots, wrok, rivaliteit en wraakzucht zijn de motieven die het hart van de rechtvaardigen bederven; zij dreigen fundamentalisten te worden die zwelgen in hun eigen gelijk. Op het derde gezicht is er meer waar te nemen. ‘In de onrechtvaardige stad die heimelijk ontluikt in de geheime rechtvaardige stad (...) ontwaakt een latente liefde voor het rechtvaardige, nog niet aan regels gebonden, in staat een stad te herbouwen die nog rechtvaardiger is.’ Utopia, de ideale stad, komt zo heel in de verte of heel in het potentiële, in zicht. Maar de spreker blijft waarschuwen. Er is een vierde laag. ‘Als je weer goed kijkt in het binnenste van deze nieuwe kiem van rechtvaardigheid ontdek je een vlekje dat groter wordt als de groeiende neiging datgene op te leggen wat terecht is door middel van wat onterecht is.’ Het gaat niet om een opvolging van rechtvaardige en onrechtvaardig regimes in de tijd, zo benadrukt Marco Polo, maar om de kern van de zaak: ‘dat alle toekomstige Berenices al aanwezig zijn op dit ogenblik, elkaar omsluitend, onontwaarbaar, dicht op elkaar gedrukt’.

In de luttele regels die het verhaal over Berenice inneemt, heeft zich een tableau aan mogelijkheden geopend. Onrecht dat door materiële motieven ingegeven is (zucht naar macht, geld en roem) en van de staat een machine maakt. De organische groei van een op natuurrechtelijke geboden stoelende oprecht juiste levenswijze. De altijd denkbare verwording

van de strijd om het goede tot een fundamentalistische jihad. De dialectisch onontkoombare en hoopgevende wens om na alle strijd en onrecht een nieuw begin te maken, beter en zuiverder dan ooit. Het permanente risico dat de goede staat met onrechtstatelijke middelen wordt opgelegd aan degenen die haar niet uit zichzelf omarmen. Dat zijn even zovele stadia van het regeerproces in elke staat, het zijn evenzovele uitdagingen voor de vorsten, bestuurders en gewone burgers die met elkaar de bewoners zijn van hun eigen, denkbeeldige onzichtbare steden.

Willem Witteveen is hoogleraar rechtstheorie en retorica aan Tilburg University en lid van de Eerste Kamer voor de PvdA. Hij publiceert over onderwerpen op het grensvlak van recht en politiek en werkt aan een geschiedenis van de politieke theorie over wetgeving en samenleving. De bijdrage aan dit nummer van *Krisis* is gebaseerd op een cursus over Calvino die hij in het najaar van 2012 gaf aan Venice International University.

Alle citaten zijn afkomstig uit:

Calvino, I. (2001) *De onzichtbare steden*. Amsterdam: Bert Bakker.

 De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.